

The article analyzes many controversial issues regarding use of syntactic constructions in Ukrainian scientific language, a lot of which were “repressed” in the Soviet time; and focuses at their interesting national originality.

Key words: *national originality, scientific language, passive syntactic construction, ablative case of action subject, -no, -to predicative forms.*

УДК 81'373.61=161.2

Шемет В.Г.

СТРУКТУРА ТА СЕМАНТИКА СУФІКСОЇДНИХ ДЕРИВАТИВ НА ПОЗНАЧЕННЯ НАЗВ ЗНАРЯДЬ, ПРИЛАДІВ, МЕХАНІЗМІВ

У статті проаналізовано семантику та структуру суфіксоїдних дериватів на позначення назв знарядь, приладів, механізмів, охарактеризовано сполучуваність питомих та запозичених суфіксоїдів.

Ключові слова: *суфіксоїд, композит, сполучуваність, словотвірне значення.*

Лексична система хоч і повільно, але поповнюється одиницями, утвореними суфіксоїдами зі значенням “назви знарядь, приладів, механізмів”. Ці суфіксоїди відіграють значну роль у творенні слів різних терміносистем. Функціонування таких одиниць у науковій сфері дає змогу замінити багатослівне словосполучення двоелементним словом, у якому другий компонент виступає у ролі класифікатора. Вони були об’єктом дослідження в працях Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловської, І.М. Кочан, О.А. Земської, Д.С. Лотте, Т.Л. Канделакі, В.В. Лопатіна, але попри це досі залишається малодослідженою семантика такого типу формантів у структурі як питомих, так і запозичених композитів.

Мета статті полягає в з’ясуванні лексичної та словотвірної природи суфіксоїдних дериватів на позначення назв знарядь, приладів, механізмів.

У зазначеній лексико-семантичній групі словотвірний потенціал реалізують іншомовні суфіксоїди: **-метр, -скоп, -граф**. Ці морфеми утворюють терміни з різних галузей науки. Здебільшого значення інтернаціональних елементів відоме у вузькому колі науковців, тому новоутворене слово буде зрозумілим вченим певної спеціальності, які говорять різними мовами. Але розуміти лише значення суфіксоїда греко-латинського походження недостатньо, бо “прозорість внутрішньої форми таких термінів ще не забезпечує повноцінної інформації про зміст позначуваних ними понять” [3, с. 39]. Тому семантика слова з іншомовними

формантами потребує комплексного аналізу і з'ясування семантико-словотвірних особливостей найпоширеніших суфіксоїдів.

Суфіксоїд **-метр** (< грец. *metron* – міра, *metreo* – вимірюю) у структурі складного слова може означати: 1) прилад для вимірювання; 2) одиницю довжини в метричній системі.

Назви приладів для вимірювання утворюють досить велику групу: *альфаметр* – прилад для вимірювання коефіцієнта надлишку повітря в пальній суміші, яка подається з карбюратора в циліндри двигуна внутрішнього згорання; *галактометр* – прилад для визначення питомої ваги молока; *фазометр* – прилад для визначення різниці фаз між струмом і напругою в електричному колі; *омброметр* – прилад для вимірювання кількості атмосферних опадів; *анемометр*, *амперметр*, *ардометр*, *батометр*, *батифотометр*, *болометр*, *барометр*, *бутирометр*, *вакуумметр*, *вапориметр*, *варіометр*, *ватметр*, *веберметр*, *вектометр*, *велосиметр*, *віброметр*, *віскозиметр*, *вольтметр*, *галактометр*, *гальванометр*, *гемометр*, *геодиметр*, *гіпсометр*, *глейкометр*, *гравіметр*, *грамометр*, *дендрометр*, *тензометр*, *денсиметр*, *денситометр*, *детонометр*, *деселометр*, *деферентометр*, *дилатометр*, *динамометр*, *дифманометр*, *діафанометр*, *дозиметр*, *дуктилометр*, *евдіометр*, *едометр*, *еманометр*, *еріометр*, *естезіометр*, *інклінометр*, *інтегриметр*, *інтерферометр*, *катетометр*, *квантометр*, *колориметр*, *кондуктометр*, *лактометр*, *люксметр*, *люменометр*, *магнітометр*, *мегомметр*, *неарелометр*, *одометр*, *омметр*, *оптиметр*, *піргеометр*, *планіметр*, *поляриметр*, *потенціометр*, *п'єрометр*, *резольвометр*, *реометр*, *рефлектометр*, *рефрактометр*, *ротаметр*, *сферометр*, *тахіметр*, *тахометр*, *тензиметр*, *тензометр*, *урометр*, *хордометр* та ін. Серед розглянутих дериватів є такі, де в першій частині композита наявне ім'я винахідника приладу. До таких належать *ватметр*, *веберметр*, *вольтметр*, *фарадометр*.

У межах цієї групи є низка багатозначних термінів-інтернаціоналізмів. Наприклад, суфіксоїд **-метр** входить до складу моделей для утворення термінів різних типів, а саме: **прилади** для вимірювання різних властивостей рідин, розмірів деталей; **пристрої**; **інструменти** тощо. Наприклад, *гемометр* – прилад для визначення кількості гемоглобіну в крові. Деривати з суфіксоїдом **-метр** можуть мати двоє, троє і більше значень, наприклад, *поляриметр* – 1) прилад для визначення кута повороту площини монохроматичного світла при його проходженні через оптично-активні речовини; 2) прилад для визначення ступеня поляризації частково поляризованого світла; *потенціометр* – 1) прилад для вимірювання

електрорушійної сили або електричної напруги, сили струму і потужності компенсаційним методом; 2) прилад для регулювання електричної напруги і перетворення механічних переміщень на електричну напругу; 3) прилад для вимірювання відмінностей магнітних потенціалів між двома точками магнітного ланцюга; *варіометр* позначає: 1) пристрій для плавної зміни індуктивності контурів (радіотехнічний варіометр); 2) прилад, яким вимірюють швидкість піднімання та зниження літального апарата; 3) прилад для вимірювання змін магнітного поля в часі; 4) прилад для вимірювання зміни поля тяжіння поблизу поверхні Землі; *ротометр* означає: 1) прилад для вимірювання швидкості або витрати рідин, газів; 2) пневматичний прилад для вимірювання лінійних розмірів деталей машин; 3) поліграфічний прилад для визначення мікронерівностей формних пластин; *гоніометр* – це: 1) прилад для вимірювання двограних кутів між гранями кристалів; 2) прилад для вимірювання кутів на голові та черепі.

Окрему групу утворюють назви інструментів із суфіксоїдом **-метр**. Слово *типометр* має двоє значень: 1) інструмент для контрольного вимірювання кегля і широких друкарських літер; 2) лінійка для вимірювання кількості рядків набору; *гоніометр* – антропологічний інструмент для вимірювання кутових розмірів обличчя і голови.

Композити побудовані сполученням основи грецького (галакто-, гео-, гіпсо-, евдіо-, естезіо-, неарело-, одо-, омбро-, опти-, піргео-, п'єро-, тахо-, тахі-, уро-), латинського (ардо-, вело-, віскози-, граві-, дезо-, денсито-, десело-, деференто-, дилато-, дуктило-, емано-, інкліно-, інтегри-, колори-, курві-, люкси-, люмено-, плані-, поляри-, резольво-, рефракто-, рефлекто-, тензи-), французького (*вольта-, детоно-, дюро-, грамо-*) та англійського походження (*кондукто-*) із суфіксоїдом грецького походження.

Дериват *дифманометр* утворений усіченням першої основи диф(еренціація) і другої (мано)метр, *дефометр* ← дефо(рмація) + метр, *детонометр* ← детон(ація) + метр. Ці слова побудовані телескопічним способом, бо склеюються початковий елемент одного слова з усіченим кінцевим другого. За допомогою суфіксоїда **-метр** утворюється відносно замкнена група слів, що позначає одиницю довжини в метричній системі: *кілометр, дециметр, міліметр, сантиметр, декаметр*.

Отже, спеціалізований суфіксоїд **-метр** у структурі складного слова може виражати не лише “категорійну чи підкатегорійну належність поняття, а й класифікувати предмет, ділити його на дрібніші термінологічні підрозділи – групи, підгрупи тощо” [8, с. 57].

Морфема **-скоп** (< грец. *skoreō* – спостерігаю) у структурі складного слова вказує на зв'язок з поняттям „спостереження”. Вона бере участь у

творенні лексико-семантичної групи, до якої належать слова зі значенням назв **оптичних апаратів, інструментів** та інших **приладів**: *торакоскоп* – інструмент з освітлювальною та оптичною системами для дослідження плевральної порожнини людини; *отоскоп* – тонка гумова трубка з потовщенням на кінцях, яку використовують для контрольного прослуховування вуха при його продуванні; *овоскоп* – прилад для визначення якості яєць за допомогою просвічування електричними лампами.

Ця група термінів є продуктивною і утворює такий словотвірний тип: *анемоскоп, бронхоскоп, віброскоп, гальваноскоп, геліоскоп, гістероскоп, датаскоп, дефектоскоп, діафаноскоп, езофагоскоп, ендоскоп, епідіаскоп, епіскоп, іконоскоп, калейдоскоп, кінетоскоп, лактоскоп, ларингоскоп, мікроскоп, нефоскоп, офтальмоскоп, ректоскоп, риноскоп, статоскоп, стробоскоп, фільмоскоп* тощо.

У складних словах переважає модель творення “основа грецького походження (анемо-, бронхо-, гістери-, гетери-, діафано-, епі-, калейдо-, кінето-, ларинго-, нефо-, офтальмо-, стато-, стробо-, торако-), латинського походження (вібро-, дата-, дефекто-, ово-, ректо-) + суфіксоїд грецького походження”. Лише в слові *фільмоскоп* наявна основа англійського походження *фільмо-*.

Продуктивність суфіксоїда **-граф** (< грец. *graphō* – пишу, креслю, зображую) реалізується в назві приладів, що автоматично записують: *альтиграф* – самописний висотомір; *магнітограф* – прилад для числових характеристик магнітного поля Землі; *плювіограф* – прилад для реєстрації кількості рідких атмосферних опадів, їхньої інтенсивності та тривалості; *ергограф* – прилад для графічної реєстрації роботи м’язів; *анемоклінограф, анемограф, арифмограф, астрограф, аудіограф, афінограф, барограф, батитермограф, баротермограф, віброграф, гектограф, геліограф, гідрограф, динамограф, дилатограф, діафанограф, кардіограф, кімограф, ксилограф, курсограф, лімніграф, мареограф, метеорограф, одограф, осцилограф, піранограф, пневмограф, сейсмограф, стетофонограф, сфігмограф* та ін.

Терміни з таким формантом є здебільшого однозначними, але у Словнику іншомовних слів (2000 р.) зафіксовано і багатозначність деяких з них, наприклад, *геліограф* – 1) прилад для автоматичної реєстрації тривалості сонячного сяяння протягом дня; 2) телескоп для фотографування сонця; 3) світлосигнальний прилад для подачі сигналів дзеркалом, що відбиває сонячне проміння; *кімограф* – 1) прилад для графічної реєстрації фізіологічних процесів (роботи серця, скорочення м’язів); 2) пристрій для запису кривої звуків у експериментальній фонетиці.

Рідше трапляється цей суфіксоїд у словах на позначення інструментів: *коронграф* – астрономічний інструмент для фотографування сонячної корони; *еліпсограф* – інструмент для креслення еліпсиса.

Проаналізовані одиниці утворені поєднанням основ грецького (анемо-, арифмо-, астро-, геліо-, баро-, кімо-, гідро-, ксило-, метео-, одо-, піра-, пневмо-, сейсмо-, стето-, сфігмо-), латинського походження (альти-, вібро-, дилато-, плювіо-, короно-, марео-) з суфіксоїдами грецького походження.

У структурі деяких дериватів спостерігається нанизування кількох афіксоїдів, наприклад: *стетофонограф*, *батитермограф*, *баротермограф*. Проте в таких словах, незважаючи на наявні префіксоїди **стето-**, **бати-**, **баро-**, суфіксоїд **-граф** виконує роль класифікатора, а тому є суфіксоїдом.

Питомі суфіксоїди **-воз**, **-мір**, **-різ**, **-руб**, **-хід** реалізують свою словотвірну активність у творенні групи “назви знарядь, механізмів, приладів, засобів пересування, перевезення чого-небудь”.

Складні слова із суфіксоїдом **-воз** називають лише засоби пересування і мотивовані словосполученням дієслова *возити* та іменника. Такі слова утворені основоскладанням за допомогою інтерфіксів. Наприклад: *газовоз* – танкерне судно для перевезення зрідженого газу, *лісовоз* – вид транспорту для перевезення лісу (у 2 знач.); *міновоз* – машина або віз для перевезення мін або інших боєприпасів; *молоковоз* – машина або віз, обладнані для перевезення молока; *мотовоз* – тепловоз малої потужності для маневрової роботи та перевезення вантажів на залізничних станціях і заводських промислових коліях; *нафтовоз* – самохідне судно для перевезення нафти наливом (без тари); *вагоновоз*, *водовоз*, *газотурбовоз*, *гноївковоз*, *рибовоз*, *сіновоз*, *солевоз*, *цементовоз*, *чавуновоз*.

Аналізовану групу поповнюють деривати з питомим суфіксоїдом **-мір**. Суфіксоїд утворений усіченням дієслівної основи *міряти* і співвідноситься з дієсловом *міряти* у 1 значенні „визначити величину кого-, чого-небудь якоюсь мірою”. Словотвірний ряд презентований дериватами: *калібромір* – вимірювальний прилад для перевірки розмірів, форми та взаємного розташування частин виробів; *крокомір* – прилад у вигляді кишенькового годинника для орієнтовного вимірювання відстаней у кроках; *молокомір* – прилад для вимірювання кількості надоєного молока; *нутромір* – найпростіший прилад для вимірювання внутрішніх розмірів деталей машин; *дощомір*, *опадомір*, *часомір*, *частотомір*, *вологомір*. У Словнику технічної термінології натрапляємо на слова *далекомір*, *відхиломір*, *кутомір*. Композити утворені здебільшого поєднанням питомих основ, проте можливе і сполучення препозитивної основи іншомовного походження та питомого суфіксоїда: *штангенглибиномір*, *штангензубомір*.

Група дериватів з суфіксоїдами **-руб**, **-різ** налічує небагато слів з термінологічним значенням, які використовують лише у вузькій галузі, наприклад: *кригоруб* (*льодоруб*) – сокирка, яку використовують альпіністи для вирубування східців у кризі під час підймання на гору; *льодоріз* – пристрій для захисту опор мостів і гідротехнічних споруд від ударів криги під час льодоходу, а також судно, яке розрізує лід сталевим носом; *дерноріз* – спеціальний плуг для нарізання пластів дерну.

Загальне значення слів з суфіксоїдом **-хід** визначається перифразою „машини, що пересуваються самостійно або за допомогою того, що зазначено в першій частині”. Словотвірне значення суфіксоїда визначено дієсловом *ходити* у 4 значенні „переміщатися (про наземний транспорт)”. Словотвірний ряд формують деривати: *болотохід* – машина (трактор, бульдозер), що має більш широкі гусениці або шини і пристосована для пересування болотистим ґрунтом; *всюдихід* (*усюдихід*) – автомобіль, який легко переборює різні шляхові перепони, маючи гусениці або напівгусеничний хід; *місяцехід* – самохідний апарат для дослідження поверхні Місяця; *самохід* – 1) назва деяких машин і транспортних засобів із власною тягою; 2) гармата на танковому шасі з власною тягою; *турбохід* – судно, якому надає руху пара або газова турбіна.

Аналіз словників дав можливість визначити вузькоспеціалізовані суфіксоїди, обмежене вживання яких зумовлене певною сферою діяльності людини. До них належать суфіксоїди: **-варка**: *кавоварка* – апарат для приготування кави; *чаєварка*; **-дробарка**: *зернодробарка* – машина для подрібнення зерна; *коксодробарка*, *кормодробарка*, *костодробарка*, *кукурудзодробарка*, *льододробарка*, *тукодробарка*, *хвостикодробарка*, *чаєдробарка*, *шамотодробарка*; **-сушарка** / **-сушарня**: *сіносушарка* – сільськогосподарська машина для штучного сушіння сіна; *торфосушарка*, *турбосушарка*, *тютюносушарка*, *хмелесушарка*, *шишкосушарка*, *коконосушарня*; **-саджалка**: *кукурудзосаджалка* – машина для садіння кукурудзи; *картоплесаджалка*; **-збирач**: *сінозбирач* – машина для збирання сіна; *чаєзбирач*, *льонозбирач*; **-змішувач**: *тукозмішувач* – машина для розкидання туків (мінеральних добрив); **-мийка**: *картоплемийка* – машина для миття картоплі; *посудомийка*; **-молотарка**: *льономолотарка* – машина для очісування насінних головок і очищення насіння льону-довгунця; **-косарка**: *травокосарка*; **-розкидач**: *тукорозкидач* – машина для розкидання, рівномірного розподілу туків (мінеральних добрив) на поверхні ґрунту; **-чистка**: *картоплечистка* – машина для чистки картоплі; **-бралка**: *льонобралка* – машина для збирання льону-довгунця висмикуванням його з ґрунту; **-сівалка**: *льоносівалка* – машина для льоносіяння; **-тіпалка**:

льонотіпалка – машина для тіпання льону; **-чесалка**: *льоночесалка* – машина для льоночесання; **-війка**: *круповійка* – машина для очищення крупів від лузги тощо.

Усі деривати утворені поєднанням іменникової та дієслівної основ за допомогою інтерфіксів способом основоскладання. Значення суфіксоїдного деривата визначене семантикою препозитивної мотивувальної основи та самого суфіксоїдного форманта. Для визначення значення деривата було зіставлено значення суфіксоїда із повнозначним словом чи словосполученням. Також у процесі виокремлення лексико-семантичних груп з питомими суфіксоїдами було залучено метод перифраз, який дав змогу визначити регулярність та продуктивність формантів, простежити, чи набувають морфеми класифікаційного значення, і, відповідно, кваліфікувати їх як суфіксоїди.

Отже, аналіз структури та семантики суфіксоїдних дериватів на позначення назв знарядь, приладів, механізмів засвідчує більшу продуктивність та регулярність суфіксоїдів іншомовного походження, оскільки вони беруть участь у творенні нових слів-термінів, функціонують у великих групах слів, мають високий ступінь активності, утворюють продуктивні словотвірні типи. Власне українські суфіксоїди характеризуються меншою словотвірною активністю.

Широке використання постпозитивних питомих та запозичених елементів у структурі складних слів різних галузей призвело до того, що вони стали виразником класифікаційного значення деривата.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел]. – 2-ге вид., оновл. – К. – Ірпінь : «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Земская Е.А. Словообразование как деятельность / Елена Андреевна Земская. – М. : Наука, 1992. – 221 с.
3. Канделаки Т.Л. Об одном типе словаря международных терминологических элементов / Т.Л. Канделаки // Филологические науки. – 1967. – № 2. – С. 37–49.
4. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови : будова та реалізація / Євгенія Анатоліївна Карпіловська // [Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України]. – К, 1999. – 297 с.
5. Клименко Н.Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : [монографія] / Н.Ф. Клименко, Є.А. Карпіловська, Л.П. Кислюк; НАН України. І-т мовознавства імені О.О. Потебні. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – 335 с.
6. Кочан І.М. Системність, динаміка, кодифікація слів з міжнародними кореневими компонентами в сучасній українській мові : дис. ... док. філолог. наук : 10.02.01 «Українська мова» / І.М. Кочан. – Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006. – 506 с.

7. Лопатин В.В., Улуханов И.С. О некоторых принципах морфемного анализа (К определению понятия сложного слова в современном русском языке) / В.В. Лопатин, И.С. Лопатин // Известия АН СССР, ОЛЯ. – 1963. – Т. XXII. – Вып. 3. – С. 195–196.
8. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Дмитрий Степанович Лотте / [предисл. Т.Л. Канделаки, С.В. Гринева]. – М. : Наука, 1982. – 149 с.
9. Словник іншомовних слів : 23 000 слів та термінологічних словосполучень / [уклад. Л.О. Пустовіт та ін.]. – К. : Довіра, 2000. – 1018 с.
10. Словник технічної термінології : Мірництво : [проект] / Ю. Трихвиль, І. Зубков; НАН України, Інститут енциклопедичних досліджень. – Відтворення вид. 1930 р. – К., 2009. – 168 с. – (Із словникової спадщини : Вип. 9).
11. Український орфографічний словник : близько 172 000 слів / [уклали. : В.В. Чумак, І.В. Шевченко, Л.Л. Шевченко, Г.М. Ярун / за ред. В.Г. Скляренка]. – вид. 7-е, переробл. і доповн. – К. : Довіра, 2008. – 983 с.

В статье проанализирована семантика и структура суффиксидных дериватов со значением орудий, приборов, механизмов, охарактеризована сочетаемость исконных и заимствованных суффиксидов.

Ключевые слова: *суффиксид, композит, сочетаемость, словообразовательное значение.*

The article under consideration deals with semantics and structure of suffixoid derivatives on denotation of instruments, devices, tools, compatability of specific and adopted is diacribed suffixoids.

Key words: *suffixoid, composite, word building meaning, compatability, semantics word-building group.*

УДК 304.42:800

Яковенко О.Д.

РОЛЬ МОВИ У ФОРМУВАННІ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ (ЗА О. ПОТЕБНЕЮ)

У статті здійснено аналіз наукових доробків О. Потебні та комплексне теоретико-методологічне осмислення мови як головної ознаки і символу нації, базового критерія ідеї етнічної ідентичності українців. Сформульовано базові принципи концепції етнічної ідентичності вченого відповідно до сучасного контексту. З'ясовано роль мови як чинника самоідентифікації у процесі формування етнічної ідентичності українців.

Ключові слова: *етнічна ідентичність, самоідентифікація, мовна політика держави, націоналізм, денаціоналізація, громадянське суспільство.*